

آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام در معماری تدفینی شیعی؛ بررسی موردی عناصر هویت‌ساز (از حمله مغول تا ظهور صفویه با محوریت استان قم و مرکزی)

محسن الویری^۱، حمیدرضا نژادرمضانی^۲

چکیده

هنر معماری از نظر تاریخی جزو نخستین هنرهایی بوده است که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار کند. با ورود اسلام به ایران، بناهای آرامگاهی بعد از مساجد ظهور چشمگیری داشت. معماران ایرانی در سایه مفاهیم اسلامی و آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام این هنر ماندگار را در قالب معماری تدفینی شیعی به‌ویژه بقاع متبرکه امامزادگان علیهم‌السلام به‌یادگار گذاشتند. از طرفی عناصر هویت‌ساز به‌کاررفته در مرقد امامزادگان علیهم‌السلام علاوه بر کارکرد سازه‌ای، هنری و تاریخی، کارکردهایی همچون کارکرد ارتباطی برای تبلیغ، گسترش آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام و باورهای تشیع نیز دارد. پژوهش حاضر با تکیه بر مفاهیم برگرفته از دانش معماری، با هدف بررسی مفهوم و شاخصه‌های عناصر هویت‌ساز در معماری تدفینی شیعی انجام و نمونه‌هایی از آن در اقلیم فلات مرکزی ایران واقع در استان قم و استان مرکزی تبیین شد. داده‌ها و اطلاعات پژوهش به‌شیوه اسنادی- میدانی گردآوری و تحلیل شد. نتایج نشان دهنده بازتاب آشکار باورهای شیعی در فضاهای کالبدی با تکیه بر بقاع متبرکه شیعی است. این موضوع در بازه زمانی حمله مغول تا ظهور صفویه برای گسترش تشیع نقش تبلیغی داشته است.

واژگان کلیدی: معماری تدفینی، تشیع، بقاع متبرکه، عناصر هویت‌ساز معماری، معماری شیعی در فلات مرکزی ایران، معماری عصر مغول تا صفویه.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴

۱. استاد تمام تاریخ اسلام، مدیر گروه تاریخ، عضو هیئت علمی دانشگاه باقرالعلوم علیهم‌السلام، قم، ایران.

Email: Alvirim@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم علیهم‌السلام، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: hamidrezanejadramezani@gmail.com

۱. مقدمه

مغولان نژادی بسیار انبوه از ترکان بودند که در کوه‌های طمغاج (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ه. ش، ۳۶۱/۱۲) در نزدیکی چین به سر می‌بردند که فرمانروای آنها چنگیزخان معروف به تموجین بود. آنها از شهرهای خود به سرزمین‌های اطراف روانه شدند و این هجوم سبب تغییر و تحولات بسیاری در فرهنگ این سرزمین‌ها شد. از جمله مناطقی که مورد این هجوم قرار گرفت و دچار تغییرات فرهنگی بسیاری شد ایران اسلامی یعنی، مجموعه‌ای از سرزمین‌های خراسان، آذربایجان، ری، خوزستان، فارس، سیستان و... بود (الویری، ۱۳۹۱ ه. ش، ۳۳-۳۵۷). از رحلت پیامبر اکرم ﷺ تا حمله مغول‌ها به ایران و اشغال آن حدود هفت قرن می‌گذشت. در این مدت، حیات شیعیان و تلاش آنها در پیشرفت و تبلیغ مذهب خود در ایران و عراق ادامه داشت. حمله مغولان به ایران از وقایع تاریخی مهم شیعیان این سرزمین است؛ زیرا در فاصله حمله مغول تا تشکیل دولت صفویه گسترش تشیع سرعت چشمگیری پیدا کرد. در این دوران، شیعیان هم از نظر جمعیت به شدت رشد کردند و هم توجه و علاقه به آموزه‌های اهل بیت ﷺ در میان غیرشیعه گسترش یافت. این موضوع زمینه‌ساز تشکیل حکومت مستقل و مقتدری به نام صفویه با مذهب رسمی تشیع شد (مشعل پور فرد، ۱۳۹۳ ه. ش، ۵۳-۱۰۴). یکی از عوامل گسترش تشیع از زمان حمله مغول تا ظهور دولت صفویه نظام تبلیغی شیعیان است. در یک نظام تبلیغی با انتخاب ابزار و شیوه‌های متناسب با مخاطبان پیام توسط پیام‌رسانان می‌توان امید داشت که به اهداف مورد نظر دست یافت. بررسی و تحلیل این روش‌ها و ابزارها در دوره‌های مختلف تاریخی به‌ویژه دوره‌هایی که آنها را در نظام تبلیغی‌شان مورد استفاده قرار داده و با موفقیت نیز همراه بوده است، در اصلاح شیوه‌های تبلیغی عصر حاضر بسیار مؤثر است. یکی از ابزارهای تبلیغی شیعیان از حمله مغول تا ظهور صفویه، معماری تدفینی شیعی برای ساخت مرقد ائمه و امامزادگان ﷺ است؛ زیرا تعداد قابل توجهی از زیارتگاه‌های شیعیان در این دوره ساخته یا مرمت و نوسازی شده است. معماری تدفینی که بیشتر بر مزار بزرگان ساخته می‌شود از گونه‌های مهم و اصیل در معماری ایرانی است. پس از ورود اسلام به ایران، بعد از دوره‌ای کوتاه، سنت ساخت آرامگاه بااستناد به آموزه‌های اسلامی به‌ویژه فقه شیعه که برگرفته از آموزه‌های اهل بیت ﷺ بود،

ظاهر شد؛ زیرا بنابر تعالیم واصله، زیارت قبور صالحان و بزرگان دین در این دنیا می‌تواند منشأ خیرات شود. (اسکویی و جمالی، ۱۴۰۰ ه.ش، ص ۲۱۹).

آرامگاه و مرقدی که برای ائمه و امامزادگان علیهم‌السلام بنا می‌شد موجب پدید آمدن مراکز برای اجتماع شیعیان بود. این مرقدها علاوه بر کارکردهای فرهنگی برای حفظ ارزش‌های اسلامی با ایجاد ارتباط میان جهان مادی و معنوی از نظر روحانی نیز به افرادی که در کالبد آن حضور پیدا می‌کردند، کمک می‌کرد. (اثنی‌عشران، ۱۳۹۶ ه.ش، ص ۷۶) این ارتباط به صورت مستقیم در قالب متون و نصوص دینی نقش بسته بر در و دیوار و همچنین به صورت غیرمستقیم در قالب آداب و مناسک و چینش عناصر معماری مانند گلدسته، گنبد، ایوان، ضریح (صندوق یا قبر برجسته)، منبر، محراب، آب‌انبار، مدرس، حجره، سقاخانه، صحن در مرقد اهل بیت و فرزندانشان علیهم‌السلام خودنمایی می‌کند. پژوهش حاضر به بررسی مؤلفه عناصر هویت‌ساز در معماری تعدادی از بقاع متبرکه امامزادگان علیهم‌السلام در منطقه فلات مرکزی ایران واقع در استان قم و استان مرکزی می‌پردازد تا میزان توجه شیعیان در آن دوره به این وجه از معماری یک بنای مذهبی آشکار شود.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی توصیفی-تحلیلی است که باتکیه بر مفاهیم برگرفته از دانش معماری به تحلیل عناصر هویت‌ساز در بقاع متبرکه می‌پردازد. گردآوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق به شیوه اسنادی- میدانی انجام و تحلیل شد. در مطالعات اسنادی از اطلاعات منابع تاریخی و نتایج مطالعات دیگر پژوهشگران استفاده می‌شود.

۳. پیشینه تحقیق

از تحقیقات انجام‌شده در موضوع پژوهش می‌توان به پژوهش الویری و قرائتی (۱۳۹۲ ه.ش) باعنوان بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار اشاره کرد. همچنین مسعودی اصل و همکاران (۱۳۹۷ ه.ش) در مقاله خود باعنوان مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران، اهمیت و جایگاه مبانی معماری مقابر متبرکه مذهبی در مکتب شیعه را بررسی

کرده است. حمزه نژاد و زرین قلم (۱۳۹۱ ه.ش) نیز در پژوهشی با عنوان الگویابی تشخیص عناصر مذهبی در شهر مزارهای ایران، موضوع تشخیص عناصر مذهبی در شهر مزارهای ایران و تفاوت‌های آنها را بررسی کرده‌اند. همچنین تفضیلی (۱۳۸۴ ه.ش) پژوهشی با عنوان ایوان و کاربرد آن در معماری اسلامی، و پیرنیا (۱۳۷۰ ه.ش) نیز پژوهشی با عنوان گنبد در معماری ایران» را در این زمینه انجام داده‌اند. مقاله مناره تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران که توسط عباس زمانی انجام شده است تاریخچه و حکمت این عناصر را بیان می‌کند. عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی نیز در مقاله‌ای با عنوان تأثیر معنای زیارت و توسل بر معماری زیارتگاه‌ها در شهر اسلامی، رابطه معنوی توسل و زیارت با کالبد یک بنا و تأثیر این مفهوم در معماری که به شکل زیارتگاه مطرح است، را بررسی نموده‌اند.

پژوهش حاضر به بررسی اصول و مبانی معماری بقاع متبرکه امامزادگان علیهم السلام و شناخت اشتراکات آنها به صورت مفهومی و بصری و درنهایت استفاده از این اصول در قالب الگویی در معماری اماکن عمومی اعم از مساجد، حسینیه‌ها و بقاع متبرکه به عنوان مبانی نظری می‌پردازد.

۴. زمینه‌ها و عوامل گسترش تشیع از سال ۶۵۶-۹۰۷ ه.ق

با از بین رفتن اقتدار مرکزی اهل سنت، شکل‌گیری دولت‌های مستقل شیعی و سازمان یافتن موقوفات شیعیان زمینه فعالیت تبلیغی برای آنها فراهم و باعث رشد و گسترش تشیع در ایران شد. یکی از عوامل این تحول عظیم و مهم، ساخت و رونق پایگاه‌های فرهنگی شیعیان است. (مشعل پورفرد، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۵۳) تعداد قابل توجهی از زیارتگاه‌های شیعیان در قالب یکی از پایگاه‌های فرهنگی در این دوره ساخته، مرمت و نوسازی شده است. توجه به ساخت و مرمت حرم امامان و امامزادگان علیهم السلام موجب پدید آمدن مراکزی برای اجتماع شیعیان ریشه دواندن عقاید تشیع در میان گروه‌های مختلف مردم شد (الویری، ۱۳۹۱ ه.ش، ص ۱۹۱). احداث این زیارتگاه‌ها توسط معماران مسلمان شیعه زمینه تجلی هنر و معماری اسلامی برای دستیابی به اهداف تبلیغی شیعیان را فراهم کرد.

۵. هنر و معماری اسلامی-ایرانی

با ورود اسلام به ایران، هنر و معماری تغییر کرد و مفاهیم و آموزه‌های اسلام یکی از مهمترین عوامل شکل دهنده هنر شد. این تأثیرگذاری به اندازه‌ای عمیق بود که سبک هنری جدیدی به نام هنر اسلامی را پدید آورد. (عباس‌زاده، ۱۳۹۴ ه.ش) مساجد، زیارتگاه‌ها و مکان‌های مذهبی توسط معماران ایرانی طراحی و احداث شد و با رواج آن، بانام معماری اسلامی شهرت یافت. معماری اسلامی علاوه بر زیبایی‌های ظاهری، باطنی معنا دار دارد که پیوند عمیقی با روح انسان برقرار می‌کند. معماری اسلامی به سبکی از معماری اشاره دارد که تجلی فیزیکی اصول و مبانی اسلام است و توسط مسلمانان شکل گرفته است؛ یعنی سبکی که تاکنون ادامه داشته است.

۵-۱. معماری تدفینی در ایران اسلامی

مقابر، بناهای آرامگاهی و بقاع متبرکه در قالب عناصری هستند که از جنبه‌های تاریخی، هنری، مذهبی و اجتماعی در معماری ایرانی-اسلامی نقش اساسی ایفا کرده و از نظر تعداد آثار باقیمانده در ایران، رتبه دوم را بعد از مساجد به خود اختصاص داده‌اند. رویدادی که در بطن فرهنگ و جامعه ایرانی قدمت بسیار طولانی دارد. اندک شهری در سراسر ایران را می‌توان یافت که سهمی از اینگونه بناها نداشته باشد. در ایران اسلامی عبارت آرامگاه برای بنایی به کار می‌رود که بر روی یک قبر ساخته می‌شود، اما از آنجا که علاوه بر قالب بنا، مجموعه‌ای از عناصر که برخی خارج از اصل بناست مورد نظر پژوهش حاضر است از عبارت معماری تدفینی بهره گرفته شده است. در معماری تدفینی شیعی، بنای آرامگاه را می‌توان براساس شکل، اندازه، عملکرد و شکوه در منابع مکتوب اسلامی با اسامی مختلفی مشاهده کرد که مهمترین آنها عبارتند از: قبه، مدفن، مزار، روضه، مشهد، مقام، مقبره، بقعه، تربت، آستانه، گنبد و امامزاده که برای یادبود و بزرگداشت شخص متوفی بر روی مدفن او احداث می‌شود. (نظری ارشد، ۱۳۸۴ ه.ش، ص ۲۲۴) فضای آرامگاه‌ها چون در فرهنگ‌های مختلف، متناسب با نوع تفکر و اندیشه آن فرهنگ ساخته می‌شود از متنوع‌ترین فضاهای معماری آیینی هستند.

۵-۲. خاستگاه آرامگاه در ایران اسلامی

در دوران حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و مدت‌ها قبل از آن در جزیره العرب، ساخت بناهای آرامگاهی به صورت مرسوم مشاهده نمی‌شود. بنابر روایت اهل سنت و اعتقاد تسویه‌القبور ایجاد هرگونه بنایی بر فراز قبر از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله منع شد. بلندی قبر از سطح زمین‌های اطراف نیز نباید بیشتر از چهار انگشت باشد. سنت رایج در دوران ساسانیان (۲۲۴-۶۵۱م) یعنی، آخرین حکومت قبل از ورود اسلام به ایران، دفن جسد متوفی در خاک و یا در بعضی موارد قراردادن جسد در تابوتی سفالی و سپس دفن آن در خاک بود. ساسانیان بناهای آرامگاهی را که در دوران قبل ساخته شده بود شناسایی و آنها را تخریب می‌کردند. همین امر سبب شد تا چند مورد انگشت‌شمار از بناهای آرامگاهی باقی نماند و پژوهشگران معاصر را بر آن دارد تا خاستگاه پیدایش آرامگاه‌هایی را که در دوره اسلامی در ایران ساخته شده‌اند در خارج از این سرزمین جست‌وجو کنند. (سلطان‌زاده، ۱۳۸۸ه.ش، ص ۴۵) درک هیل^۱ می‌گوید: «اندیشه اولیه اسلامی، هرگونه تجلی معمارانه را در بنای مقابر محکوم می‌کرد. در واقع حتی اکثر مراسم تدفینی و یادبودی را مذموم می‌شمرد. تسویه قبور و برابرسازی گورها با زمین پیرامون آن شایسته‌ترین بیان تساوی همه آدمیان در مرگ نگریسته می‌شد و تکریم قبور با برپایی مراسم در پیرامون آنها ناشی از عادات ناشایست مسیحی و یهودی تلقی می‌شد» (هیل، ۱۳۷۵ه.ش، ص ۱۷). بعد از گذشت اندک زمانی از دوران نخستین اسلام، این دستورات به فراموشی سپرده شد (هیلن‌براند، ۱۳۶۶ه.ش، ص ۵۹) به طوری که در آغاز، محلی را که بزرگان مذهبی مانند اهل بیت علیهم السلام یا یاران پیامبر صلی الله علیه و آله در آنجا دفن شده بودند با سایبان (خیمه) مسقف می‌کردند؛ زیرا اعتقاد به نصب سایبان بر روی مزار متوفی به تبعیت از آیات قرآن یکی از نعمت‌های بهشت بود (مظاهری، ۱۳۸۲ه.ش، ص ۲۱). بعید نیست که نخستین بناهای آرامگاهی توسط شیعیان و دوستان آنان خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله به دلیل گرامیداشت و یادبود درگذشتگان به ویژه ائمه و امام‌زادگان علیهم السلام بنا شده باشد.

۵-۳. انواع آرامگاه در ایران اسلامی

آرامگاه‌ها به دو گروه مقبره‌های مذهبی (زیارتی) و مقبره‌های غیرمذهبی تقسیم می‌شوند.

بسیاری از مقبره‌های مذهبی در بیشتر شهرها و روستاها به امامزاده معروف شده‌اند و در مقایسه با سایر بناهای اسلامی به جز مساجد از اعتبار ویژه‌ای در بین مسلمانان به‌ویژه شیعیان برخوردارند. (عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۱۳۰۶)

۵-۴. اصل توحید و امامت در معماری تدفینی شیعی

هنر معماری اسلامی الهام‌گرفته از مفاهیم قرآن است و با بهره‌گیری از روح معنویت، غنای تمدن اسلام را به‌نمایش می‌گذارد. این مطلب به‌صورتی است که اعتقاد به توحید و ایمان به آموزه‌های اسلام یعنی، اندیشه زیبایی‌شناسی دین اسلام در معماری اسلامی تجلی می‌کند. (سعادت، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۱۴۸) اصول و مبانی اعتقادی و سیاسی مذهب تشیع برگرفته و قائم بر آیات قرآن و روایات پیامبر ﷺ بوده و در معماری تدفینی شیعی نیز به‌خوبی نمایان است. بیان این امر از این نظر اهمیت دارد که در مرحله اول ثابت می‌کند شیعه مولود طبیعی اسلام است و اندیشه و اعتقاداتش ریشه در نص قرآن و روایات دارد و در مرحله دوم نشان می‌دهد که سرآغاز این مذهب از جنبه اعتقادی به عصر نبی مکرم اسلام ﷺ برمی‌گردد نه به رخدادها و تحولات تاریخی پس از رحلت پیامبر ﷺ (حیدری آقایی، خانجانی، فلاح‌زاده و محمدی، ۱۳۹۷ ه.ش، ۸۸/۱).

مساجد، مرقد امامزادگان ﷺ و دیگر بناهای مذهبی در معماری اسلامی همواره نقطه به‌اوج رسیدن این هنر بوده‌اند. جنبه‌های ساختمانی و نوآوری در فضاهای مساجد و بقاع متبرکه، ایجاد قوس‌ها، طاق بندی‌ها، گنبد و حتی مقرنس در قالب یک تزئین حجمی و سه‌بعدی بیانگر اوج این هنر در اماکن مقدس است. (موظف‌رستمی، ۱۳۸۱ ه.ش، ۸۲/۳) مرقد امامزادگان ﷺ نمایشگاه هنرهای مختلف و تجلی‌گاه عمق نگاه، باور و ذوق و سلیقه شیعیان در دوره‌های مختلف تاریخی است که اوج هنر و سلیقه خود را در این بناها به‌کار گرفته‌اند. در مرقد امامزادگان ﷺ این موارد دست‌به‌دست هم داده است تا محفلی دلگشا و مجلسی روحانی برای ایجاد لحظه‌ای آرامش برای حاضرین ایجاد شود مانند مقیاس منطقی، نور، رنگ‌های گوناگون، تعادل همه‌جانبه، رعایت تقارن‌ها و هماهنگی همه عناصر، در نظر داشتن تناسبات، رعایت سلسله‌مراتب و به‌کارگیری عناصر هویت‌ساز. تلفیق همه این موارد به احساس وحدت خاص و معنویت محسوس در این فضاها و زمینه‌سازی

برای قرار دادن زائر در فضای خاص عبادی و انیس با معبود کمک کرده است. حرکت و رسیدن از فرش به عرش، از ناسوت به لاهوت، از جزء به کل، از ماده به معنا با به‌کارگیری موارد فوق‌الذکر در بناهای امامزادگان براساس همان احساس نیازی است که در دل مردم هر عصر جریان داشته است (طباطبایی‌نیا، ۱۳۹۲ ه.ش، ص ۱۱۲).

۵-۵. عناصر هویت‌ساز در معماری تدفینی شیعی

هویت، فرآیند پاسخ‌گویی آگاهانه هر فرد یا قوم به پرسش‌هایی مانند اینکه متعلق به کدام قوم، ملت و نژاد است، خاستگاه اصلی و دائمی‌اش کجاست، چه فرهنگ و تمدنی دارد، مذهب و عقیده‌اش چیست و... است. (باوند، ۱۳۷۷ ه.ش، ص ۲۰) هویت مانند فرآیند ساخته شدن معنا برپایه یک ویژگی فرهنگی یا دسته‌ای از ویژگی‌های فرهنگی که بر دیگری برتری دارند، تعریف می‌شود. بنابراین نظر و هویت‌ها سازمان‌دهنده معانی هستند (گل‌محمدی، ۱۳۸۱ ه.ش، ص ۲۲۵). هویت نقش معناسازی را چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی برعهده دارد و این معنا‌ساز بودن هویت بر ساختگی بودن آن دلالت می‌کند (لطف‌آبادی، ۱۳۹۲ ه.ش، ص ۵۵). تعریف فوق‌الذکر، تعریف مختار در پژوهش حاضر است. پس از ورود اسلام به ایران، هنرمندان ایرانی توانستند آثار درخشان و ماندگاری را در معماری به‌یادگار بگذارند. خلق این آثار شاخص ایرانی-اسلامی در دوره سلجوقیان و ایلخانیان آغاز و در دوران صفویه به اوج رسید. در دوران معاصر و با افزایش روابط ایران با دنیای غرب، معماری سنتی ایران تحت تأثیر تفکرات و سبک‌های مدرن قرار گرفت، اما این سبک‌ها نتوانستند محملی برای انتقال فرهنگ ایرانی-اسلامی باشند. بنابراین، این امر سبب شد تا به تدریج معماری اصیل ایرانی مورد بی‌توجهی قرار گیرد. از این رو، در دوران کنونی تزئینات در معماری دچار سردرگمی و بی‌هویتی شده و در بسیاری از آنها اثری از مفهوم هویت یافت نمی‌شود. با توجه به مطالب مطرح شده، احیای هویت در تزئینات معماری ایرانی-اسلامی ضروری به نظر می‌رسد؛ زیرا هویت عمومی و به تبع آن هویت در عناصر معماری از توجه کردن به وجوه متمایزکننده فرهنگی به دست می‌آید. بنابراین، معماری ایرانی-اسلامی را می‌توان بخشی از هویت دانست و از طرفی، احیای هویت امری است که صاحب‌نظران ضرورتش را یادآور شده‌اند.

برای احیای هویت از مجرای معماری اسلامی باید ابتدا ویژگی‌های آن را شناخت؛ زیرا یکی از بهترین راه‌ها برای فهم ارزش بسیاری از موضوعات، شناخت نتایج معنوی است که از آنها حاصل می‌شود. از این رو، آگاهی به نقش آثار معماری ایرانی-اسلامی به سمت رساندن انسان به آرمان‌های معنوی در جامعه اسلامی و شناخت جایگاه او در جهان هستی را هویت ایرانی-اسلامی در معماری گویند. به این ترتیب هر چیزی که احراز هویت معنوی انسان را به دنبال داشته و او را در وصول به آرمان‌هایش کمک کند از گذشته مورد توجه انسان‌ها بوده که معماری ایرانی-اسلامی یکی از اصلی‌ترین آنهاست. (سلام‌زاده و وزیری، ۱۳۹۵، ص ۱) در طراحی معماری سلسله‌مراتب تشریف به بقاع متبرکه برای اینکه زائرین در مسیر حرکتی خود آمادگی روحی لازم برای تشریف و سیر از عالم خاک به عالم افلاک را پیدا کنند از عناصر هویت‌ساز استفاده می‌کردند. عناصر هویت‌ساز هر کدام بر پایه منطق خاصی شکل گرفته‌اند و برای انسان آگاهی و پیش‌آگاهی از حضور ایجاد می‌کنند.

باتوجه به ساختارهای گوناگون و منحصر به فرد بیشتر آرامگاه‌ها از بین عناصر متعدد به کار رفته در این بناها عناصری که شیوع بیشتری دارند و در بسیاری از بناها به کار گرفته شده و نقش آنها در انتقال مفاهیم واضح‌تر و جزو عناصر اصلی هویت‌ساز مرقد امامزادگان علیهم‌السلام است عبارتند از: ایوان، گنبد، منار و ضریح. تمام این عناصر همیشه در یک بنا به شکل کامل و با الگوی خاصی وجود ندارند. همین امر بیانگر منحصر به فرد بودن بناهای آرامگاهی است. (عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۳۰۵)

۵-۱-۵. صحن

صحن در لغت به معنای میان‌سرای و ساحت آن، عرصه، فضا و میدان است. (دهخدا، ۱۳۷۳ هـ.ش، ۱۳۱۱۳/۹) یکی از عناصر معماری مساجد و حرم امامزادگان علیهم‌السلام که در قالب مربع و یا مستطیل احداث می‌شود و فضایی روحانی و خالی از تعلقات دنیا را به نمایش می‌گذارد صحن نامیده می‌شود. معماران مسلمان شیعه سعی داشتند تا با بهره‌مندی از آموزه‌هایی که از اهل بیت علیهم‌السلام مبنی بر رعایت زهد و عدم تعلق به مظاهر دنیوی برای تعالی و سلوک الی‌الله کسب کرده‌اند، فضایی را برای فرد زائر ایجاد کنند تا قبل از رسیدن به عبادتگاه از دنیای پر از تعلقات فاصله گرفته و آماده صعود روحانی شوند. از ویژگی‌های دیگر صحن

این است که در ابتدای ورود به آن بسیاری از عناصر معماری و تزئینات وابسته به آنها که هرکدام به دلیل خاصی به کار گرفته شده‌اند یک جا برای زائر قابل رؤیت است. (عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۱۳۱۳) صحن روایتگر جدا شدن انسان از عالم فانی و حرکت کردن در مسیری مقدس و معنوی بوده و در ایجاد فضایی ماورای عالم ماده قدم برمی‌دارد؛ فضایی که انسان با قرار گرفتن در آن از تعلقات خود فارغ شده و با تجلی سکون و آرامش خیال انگیز معنویت بر نهادش میل پیدا می‌کند تا عارفانه سر تعظیم به درگاه معبود فرود آورد (بمانیان، و همکاران، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۵۹).

۵-۲. ایوان

ایوان در لغت به معنای طاق و عمارتی است که شکل آن محرابی و هلالی بوده و محوطه‌ای مربع مستطیل دارد که از سه طرف محدود، ولی از طرف چهارم باز است. (دهخدا، ۱۳۷۳ ه.ش، ۳/۳۲۱۵) هر ایوانی از نظر زیبایی، متناسب با مجموعه خود است. یکی از ویژگی‌های ایوان در معماری ایرانی-اسلامی، بلندی و تناسب با سایر اجزای بناست. وجود طاق‌نماهای کوچک‌تر و متنوع در اطراف ایوان‌ها، فشار دید افقی آنها را کاهش داده و آنها را از حالت تک‌بنایی و از خشکی و مجرد خارج می‌کند (عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۱۳۱۳). ایوان‌ها از نظر کارکرد به دو گروه طبقه‌بندی می‌شوند: ایوان‌هایی که در قالب فضای اصلی مورد استفاده قرار می‌گیرند و ایوان‌هایی که نقش یک فضای رابطه را برعهده دارند. ایوان‌هایی که نقش یک فضای رابط را دارند نیز می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: نخست، ایوان‌هایی که بین حیاط و یک فضای محصور رابط است و دوم، ایوان‌هایی که بین یک فضای معماری و یک فضای شهری رابط است؛ این ایوان‌های رابط را پیش‌طاق می‌نامند (سلطانزاده، ۱۳۷۷ ه.ش، ص ۱۴۴).

با این تفاسیر هنگامی که زائر قصد گذر از صحن برای ورود به داخل مرقد ائمه یا امامزادگان علیهم‌السلام و عبور از مرتبه‌ای به مرتبه‌ی دیگر را دارد ایوانی رفیع‌تر از سایر ایوان‌ها بنا می‌شود. این ایوان، ورودی اصلی را به زائر نشان می‌دهد. معمار، طراحی فضا را به صورتی انجام داده است که زائر در صحن، سرگردان و به حال خود رها نمی‌شود و این ایوان راه را به او نشان می‌دهد. چنین طراحی در مساجد نیز به همین شکل مشاهده می‌شود. این

بیرون آمدگی از نما و ایوان در حرم ائمه و امام زادگان علیهم السلام در کنار نشان دادن راه ورود به حرم، قداست و بزرگی شخصیت مدفون در آرامگاه را بیان می‌کند. گاهی ایوان و پیش طاق می‌تواند کنایه از مرد مقدسی باشد که او را باب هدایت می‌دانند (هیل و گرابر، ۱۳۷۵ ه.ش، ص ۱۰۸) و قرار است در مسیر سلوک از عالم خاک به عالم افلاک در قالب آخرین حلقه وصل به او توسل کرد. اگر این نوع نگاه مورد نظر باشد این ایوان‌ها و پیش طاق‌ها می‌توانند باور به امامت و ولایت و نیاز به توسل به واسطه را برای عروج روحانی و تقرب به درگاه خداوند متعال در بین شیعیان بیان و آن را ترویج کنند.

۵-۵-۳. گنبد

یکی از عناصر مهم معماری اسلامی گنبد است که در لغت به نوعی از عمارت مدور ساخته شده از خشت، گل و آجر تعبیر می‌گویند و نام دیگر آن قبه است. (دهخدا، ۱۳۷۳ ه.ش، ۱۱/۱۷۰۰۸) قدیمی‌ترین گنبدی که از آن نام برده شده است در شهر فیروزآباد معروف به قلعه دختر یا آتشکده ساسانی و مربوط به دوران اشکانی (۲۴۷ ق.م-۲۲۴ م) و اوایل ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ م) است. در معماری ساسانیان گنبد، عنصر اصلی و مهم کاخ‌های سلطنتی بوده و به نمادی از حکومت شاهنشاهی مبدل شده بود. با ورود اسلام به ایران و گرایش ایرانیان به آن در ابتدا از ساخت گنبد خودداری می‌کردند، اما پس از گذشت چند قرن از صدر اسلام زمانی فرارسید که دیگر گنبد نماد حکومت و سلطنت ساسانی به حساب نمی‌آمد. بنابراین، بار دیگر ساخت آن در معماری ایران رواج یافت (اکبری، ۱۳۹۳ ه.ش، ص ۳۴).

سید حسین نصر در مورد تأویل معانی نهفته در گنبد، مرکز گنبد را نماد وحدت و در سطحی فروتر نماد روح و دیوارهای هشت وجهی آن را که گنبد بر آن تکیه می‌زند نماد نظم آسمانی، و پایه‌های چهاروجهی آن را نماد زمین یا جهان خاک می‌داند. گنبد باینکه سقفی است که فضای درون را از سرما و گرما حفظ می‌کند نماد گنبد آسمان و مرکز آن و نماد محور جهان هم هست که تمام مراتب وجود را در عالم هستی با پروردگار یکتا مربوط می‌کند. قاعده هشت وجهی گنبد کنایه از کرسی الهی و نیز عالم فرشتگان و قاعده مربع یا چهارگوشه را نماد جهان جسمانی روی زمین می‌داند. ساختارهای مقرنس بازتابی از نمونه‌های مثالی آسمان، نزول ماورای آسمانی به سوی زمین و تبلور جوهر آسمانی با تأثیر در قالب‌های

زمینی است. شکل خارجی گنبد کنایه از جمال و مناره نیز جلال الهی است؛ زیرا قوس ایرانی به سوی بالا حرکت می‌کند و سمت آسمان شعله می‌کشد. (نصر، ۱۳۵۹ هـ.ش، ص ۴۵)

گنبد نماد آسمان و مقصد عروج انسان از عالم خاک به افلاک است. با پوسته محدب شکل خود به صورت ملایم و آرام با فرد همراه شده و او را از کثرت به سمت وحدت همراهی کرده و زمینه سلوک روحانی و عرفانی او را مهیا می‌کند. معمار با علم و توجه به این موضوع که خورشید و آسمان نماد برترین جلوه‌های قدرت خداوند است، تلاش می‌کند که این مضامین، مفاهیم و استعاره‌های عرفانی را با اشکالی نمادین در پوسته داخلی گنبد تداعی کند و بیننده را ناخودآگاه از عالم ناسوت و جهان فانی متوجه عالم لاهوت گرداند. در حقیقت، قصد او تداعی رسیدن بندگان به ذات یگانه‌خدایی است که هستی را آنگونه که در آیه ۲ سوره رعد فرمود، آفرید: «و خداست آن ذات پاکی که آسمان‌ها را چنان‌که می‌نگرید بی‌ستون برافراشت؛ آن‌گاه با کمال قدرت عرش را در خلقت بیاراست و خورشید و ماه را مسخر اراده خود ساخت» (بمبانیان، پورجعفر، احمدی و صادقی، ۱۳۸۹ هـ.ش، ص ۵۹).

۵-۴. مناره

کلمه منار یا مناره به معنای جای نور و آتش و ستونی است که از خشت و یا سنگ بر زمین و شمال مساجد بنا می‌کنند و بر بالای آن اذان می‌گویند و شاید در زمان گذشته بر بالای آن چراغ روشن می‌کردند. (دهخدا، ۱۳۷۲ هـ.ش، ۱۳/۱۹۰۳۸) برج‌های بلند و باریکی که در بنای مساجد و حرم امامزادگان (علیهم السلام) برای گفتن اذان می‌شوند را مناره می‌گویند. در قدیم الایام مناره‌ها در ابتدای شهرها و کنار جاده‌ها، کاروانسراها، مساجد، مدارس و مهمانسراها نقش راهنما را داشتند. این برج‌ها راهنمایی برای مسافران بودند که در طول شب بر فرازشان چراغ و یا آتش روشن می‌کردند. به همین دلیل به مناره یا محل نور شهرت یافت و در برخی منابع آن را میل نامیده‌اند. در ابتدا مناره‌ها به صورت منفرد و از جنس خشت ساخته می‌شد، اما در دوره‌های بعد تزئینات آجری و کتیبه‌ها به آن افزوده شد، مانند مناره مسجد علی در اصفهان و مناره تاریکخانه دامغان. با گذشت زمان، مناره‌های زوجی به‌ویژه در دو طرف ایوان‌های گنبد دار ظهور و شیوع پیدا کرد که در این کالبد به آن گلدسته نیز می‌گویند

(عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی، ۱۳۹۴ هـ.ش، ص ۱۳۱۴).

مناره‌ها با قامت‌های آسمانی که گویا دست دعا به سوی آسمان گشوده‌اند حرکت و سلوک معنوی زائر را همراهی می‌کنند. این مناره‌ها در تجسم آیینی رموزار و نیایشگر، توجه را به حضور خداوند یگانه جلب کرده و انسان را به وصالش فرامی‌خوانند. در حقیقت، پیوندی که در نقوش، خطوط و سادگی قالب مناره‌هایی که از خاک اوج می‌گیرند و خود را از تعلقات این دیار فانی رها می‌کنند بیانگر عظمت و یگانگی خالق این جهان هستی است. مناره به سبب مفهوم ذاتی‌اش که محل نور است در قالبی دایره‌وار نور و کلام الهی را در تمام جهت‌ها می‌تاباند و حضور پروردگار را برای انسان قابل درک می‌کند. بنابراین، تجلی کلام الهی در آیه ۱۱۵ سوره بقره: «فَإِنَّمَا تُولَدُوا فَتَرَوُوهُ وَجْهَ اللَّهِ» در کالبدی فیزیکی است (بمانیان... و همکاران، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۶۰).

۵-۵-۵. ضریح (صندوق یا قبر برجسته)

ضریح، صندوق و یا سازه‌ای مشبک از جنس فلز و یا چوب است که بر قبر امام یا امام‌زاده‌ای می‌سازند. (دهخدا، ۱۳۷۳ ه.ش، ۱۳۳۷۷/۹) ضریح متبرک ائمه یا امامزادگان علیهم‌السلام با قرارگیری در مرکزیت هندسه فضایی بنا، هم در قالب و هم در محتوای معماری اسلامی حس مکان را به سوی توسل و تکریم سوق می‌دهد (عرفانی شریفیان و احمدی دیسفانی، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۱۳۱۳)؛ زیرا ضریح، صندوق و یا صورت قبر برجسته که در مرکز گنبدخانه و اتاق دفن قرار گرفته است نماد شخص مدفون زیر آن بوده و آخرین حلقه و عنصر مادی است که در سلسله‌مراتب صعود روحانی فرد از عالم خاک به عالم افلاک قابل درک و رؤیت بوده و نقش آفرینی می‌کند. در آداب زیارت بنابر آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام در زیارتنامه‌های مأثوره برخی از ائمه علیهم‌السلام اینگونه بیان شده است: «زائر هنگام زیارت باید روبه ضریح یا قبر ایستاده، حتی اگر در آن حال پشت به قبله باشد، سپس خود را به ضریح یا قبر نزدیک کرده و صورت بر ضریح یا قبر گذاشته و آن را ببوسد و با توسل به فرد متوفی، در قالب‌های مختلف مانند دخیل بستن از این مرحله خود را عبور داده و به قرب پروردگار برساند». از عناصر هویت‌بخش به‌کار رفته در آرامگاه‌های اسلامی می‌توان به صحن، ایوان، گنبد، گلدسته و نماد قبر در داخل اتاق دفن که به صورت‌های سنگ مرتفع، صندوق و یا ضریح ساخته می‌شود، اشاره کرد. برای روشن شدن میزان رعایت مطالب مطرح‌شده در معماری تدفینی شیعی به‌ویژه بقاع متبرکه امامزادگان علیهم‌السلام نمونه‌های واقع در فلات مرکزی ایران در استان قم و مرکزی بررسی می‌شوند.

۶. نمونه‌های معماری تدفینی شیعی در استان قم

در استان قم علاوه بر بارگاه قدسی و نورانی حضرت معصومه علیها السلام، ستارگان فروزان دیگری متجلی است که آشنایی با همه آنها نیازمند کار بیشتر و مجال گسترده‌تری است. برخی از بقاع امامزادگان علیهم السلام که بنای آنها در دوران مورد بحث احداث شده است عبارتند از:

- بقعه امامزادگان احمد بن قاسم علیه السلام و فاطمه خاتون علیها السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هشتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده علی بن جعفر علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هشتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده شاه اسماعیل (سید سربخش) علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هشتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده سکینه خاتون علیها السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هشتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده ابراهیم (شاه ابراهیم) علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هفتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزادگان طیب و طاهر علیهما السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هشتم هجری قمری است (فیض قمی، ۱۳۵۰ ه.ش).

تصویر ۱: از بالا سمت چپ به راست: بقعه امامزادگان احمد بن قاسم، علی بن جعفر، اسماعیل علیهم السلام. از پایین سمت چپ به راست: بقعه امامزادگان سکینه خاتون، شاه ابراهیم، طیب و طاهر علیهما السلام

عناصر هویت ساز در مسیر تشریف به نمونه بقاع متبرکه استان قم

نمونه‌های استان قم	(امامزادگان عظیم الشان)	صحن	ایوان	گنبد	گلدسته	ضریح، صندوق، قبر برجسته
	احمد بن قاسم <small>علیه السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	علی بن جعفر <small>علیه السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	اسماعیل سربخش <small>علیه السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	سکینه خاتون <small>علیه السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	شاه ابراهیم <small>علیه السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	طیب و طاهر <small>علیه السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد

۷. نمونه‌های معماری تدفینی شیعی در استان مرکزی

وجود ابنیه و اماکن مقدس مذهبی مانند زیارتگاه‌ها و آثار تاریخی موجود در شهرهای مختلف این استان بیانگر قابلیت‌های وسیع فرهنگی این منطقه است. برخی از بقاع امامزادگان علیهم السلام که بنای آنها در دوران مورد بحث احداث شده است عبارتند از:

- بقعه امامزاده سلیمان (شاه سلیمان) علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هفتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده اسحاق علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هفتم هجری قمری است (فیض قمی، ۱۳۵۰ ه.ش)؛

- بقعه امامزاده یونس علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن نهم هجری قمری است (پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی)؛

- بقعه امامزاده مهدی ابوالعلی علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن هشتم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده قاسم علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن نهم هجری قمری است؛

- بقعه امامزاده احمد علیه السلام: این بقعه از آثار ساخته شده در قرن نهم هجری قمری است

(فیض قمی، ۱۳۵۰ ه.ش).

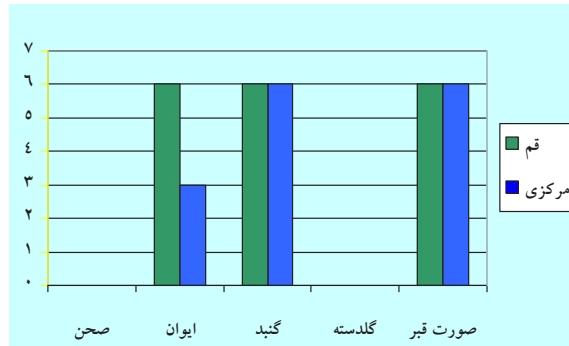
تصویر ۲: از بالا سمت چپ به راست: بقعه امامزادگان سلیمان، اسحاق و یونس علیهم السلام. از پایین چپ به راست: بقعه امامزادگان مهدی ابوالعلی، قاسم و احمد علیهم السلام

جدول ۲

عناصر هویت‌ساز در مسیر تشریف به نمونه بقاع متبرکه استان مرکزی

نمونه‌های استان مرکزی	(امامزادگان عظیم الشان)	صحن	ایوان	گنبد	گلدسته	ضریح، صندوق، قبر برجسته
	شاه سلیمان <small>علیهم السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	اسحاق <small>علیهم السلام</small>	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد
	یونس <small>علیهم السلام</small>	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد
	مهدی ابوالعلی <small>علیهم السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	قاسم <small>علیهم السلام</small>	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد
	احمد <small>علیهم السلام</small>	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	دارد

از آنجاکه این بقعه‌ها در خارج از بافت مسکونی ساخته شده‌اند و فضای باز پیرامون آنها کارکرد صحن را نیز داشته است، ضرورتی برای ساخت صحن به معنای اصطلاحی امروز دیده نشده و در نتیجه در هیچ‌یک از این بقعه‌ها از ابتدا صحن ساخته نشده، هرچند در حال حاضر بیشتر این بقاع صحن دارند. همچنین در بیان وجود و عدم وجود عناصر در هر بقعه به شواهد و قرائن موجود در بنا و مشخصات ذکر شده در منابع مراجعه کرده و در دسترس نبودن اطلاعات پیرامون عنصری خاص، به منزله عدم وجود آن عنصر لحاظ شده است.

نمودار ۱: مقایسه آماری عناصر هویت‌ساز در مسیر تشریف به بقاع متبرکه استان قم و مرکزی

۸. نتیجه‌گیری

بررسی تاریخ و تدبر در آن به دلیل عبرت گرفتن بنابر نظر قرآن امر مهمی است؛ زیرا فهم عوامل پیشرفت و یا پسرفت یک تمدن و آنچه سبب قوت و یا ضعف آنها شده است در انتخاب الگوی مناسب برای حرکت جامعه به سمت غایت مطلوب بسیار تأثیرگذار است. از این رو، معماری در قالب یکی از شئون جامعه انسانی به سبب ظرفیت بالایی که دارد قابل بررسی است. در این راستا بقاع متبرکه ائمه و امامزادگان علیهم‌السلام از بناهایی است که از جنبه‌های مختلف تاریخی، هنری و مذهبی جایگاه ویژه‌ای دارند؛ زیرا این نوع ابنیه بعد از مساجد، کاربرد و اقبال بیشتری نسبت به دیگر بناهای مذهبی در ایران اسلامی دارند. با بررسی تاریخی عناصر هویت‌ساز در معماری تدفینی شیعی از جمله مغول تا ظهور صفویه در ۱۲ بقعه متبرکه منسوب به امامزادگان جلیل‌القدر علیهم‌السلام این نتایج حاصل شد که از آنجاکه این بقاع در خارج از بافت مسکونی واقع شده و محیط اطراف آنها خالی از مظاهر و تعلقات دنیایی بوده است ساخت صحن به معنای امروزی دیده نمی‌شود. در ۷۵٪ این بقاع، ایوان کوچکی به سبک ایوان‌های پیش‌طاق ساخته شده است که از دوران صفویه به بعد برای تعدادی از آنها ایوان‌های رفیع ساخته و یا جایگزین ایوانچه‌های ابتدایی شده‌اند. این مطلب بیانگر اهمیت وجود این نوع ایوان برای معماران شیعه است.

در دوره تسلط مغول هیچ‌کدام از نمونه‌های مورد بررسی عنصر گلدسته را نداشتند، اما از دوره صفویه به بعد این وضعیت تغییر کرده و استفاده از این عنصر در بناهای مذهبی

تازه تأسیس و حتی برخی از بناهای باقی مانده از دوران مغول مانند بقعه امامزاده شاه ابراهیم علیه السلام قم ظهور چشمگیری پیدا کرده است. در مقابل، تمام نمونه‌های جامعه آماری عنصر گنبد را دارند. از بین سه عنصر ضریح، صندوق و صورت برجسته قبر، آنچه که می‌توان به‌طور قدرمتیقن برای تمام این دوازده نمونه مطرح کرد وجود صورت قبر برجسته در میان اتاق ضریح (دفن) است. در نتیجه بر استفاده از عناصر هویت‌ساز مانند صحن، ایوان، گلدسته، گنبد و ضریح (صندوق یا قبر برجسته) در این بقاع تأکید شده است، ولی نه به‌صورت کامل؛ زیرا عدم استفاده از گلدسته و یا ضریح‌های مشبک در این بازه زمانی مشهود است، هرچند صورت قبر برجسته‌ای در قالب نماد در مرکز اتاق دفن ساخته می‌شد. از زمان صفویه به بعد به‌ویژه در عصر معاصر، وجود عنصر گلدسته و ضریح مشبک جزو جدایی‌ناپذیر بقاع متبرکه ائمه و امامزادگان است. از موارد مطرح شده به‌خوبی روشن می‌شود که از قدیم‌الایام توجه به معماری در بناهای مذهبی به‌ویژه بقاع متبرکه ائمه و امامزادگان علیهم السلام در دستور کار شیعیان قرار داشته است. گذر زمان و افزایش سیطره علمی بر شیوه عملکرد هریک از اجزای به‌کار رفته در بنا سبب ایجاد تغییرات برای به‌رمندی هرچه بیشتر از این ابزار شده است.

لازم است تلاش‌هایی که برای حرکت به سوی کمال و بالندگی هرچه بیشتر این ابنیه انجام شده است، مورد مطالعه قرار گیرد و از ظرفیت موجود در عصر حاضر استفاده حداکثری شود؛ چراکه معماری سنتی ایران به‌سبب گسترش ارتباط با جهان غرب و تأثیرپذیری از آن دچار تشویش و بی‌هویتی شده است. از این رو، نباید گرفتار توقف و غفلت از این اصل مهم شد و سعی بر الگوبرداری کاربردی و متناسب با عصر حاضر (همان‌گونه که الحاق عنصر صحن، گلدسته و یا ایوان‌های رفیع و تزیین شده به بناهای تازه تأسیس در دوره‌های بعد صورت گرفت) نمود تا بتوان هرچه بیشتر از فضاهای عمومی با کمک هنر معماری اسلامی-ایرانی بهره‌مند شد.

فهرست منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۶ ه.ش). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
۲. اکبری، علی (۱۳۹۳ ه.ش). ظهور مجدد گنبد در معماری ایران پس از اسلام و تجلی باورهای اعتقادی و مفاهیم عرفانی در آن. *نشریه اطلاعات حکمت و معرفت*، ۳، ۳۴-۳۸.
۳. الویری، محسن (۱۳۹۱ ه.ش). *زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۴. الویری، محسن، و قرآنتی، حامد (سال ۱۳۹۲ ه.ش). بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار. *نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی*، ۱۷(۵)، ۱-۲۰.
۵. باوند، داود همیداس (۱۳۷۷ ه.ش). چالش های برون مرزی و هویت ایرانی در طول تاریخ. *نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۱۳۰، ۶۰-۷۱.
۶. بلالی اسکویی، آرینا، و جمالی، یحیی (۱۳۹۹ ه.ش). ارزیابی تغییرات کالبدی فضایی آرامگاه های ایلیخانی و صفوی اصفهان، گامی در مسیر شناخت الگوی پیشرفت معماری اسلامی-ایرانی. *نشریه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، ۹(۱)، ۲۱۸-۲۶۶.
۷. بمانیان، محمد رضا، پورجعفر، محمد رضا، احمدی، فریال، و صادقی، علی (۱۳۸۹ ه.ش). بازخوانی هویت معنوی و انگاره های قدسی در معماری مساجد شیعی. *نشریه شیعه شناسی*، ۳۰، ۳۷-۷۰.
۸. پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی (۱۴۰۱ ه.ش). مشاهده شده در پایگاه: <http://emamzadegan.aspx.10801-ir/emamzadehbank/show>
۹. پیرنیا، عبدالکریم (۱۳۷۰ ه.ش). گنبد در معماری ایران. *نشریه اثر*، ۲۰، ۵-۳۹.
۱۰. تفضیلی، عباسعلی (۱۳۸۴ ه.ش). ایوان و کاربرد آن در معماری اسلامی. *نشریه فقه و تمدن اسلامی*، ۶-۶۳-۷۴.
۱۱. حمزه نژاد، مهدی، و زرین قلم، فرزاد (۱۳۹۱ ه.ش). الگویابی تشخیص عناصر مذهبی در شهر مزارهای ایران. *نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر*، ۲۰۱، ۹-۲۱۶.
۱۲. حیدری آقایی، محمود، خانجانی، قاسم، فلاح زاده، حسین، و محمدی، رمضان (۱۳۹۷ ه.ش). *تاریخ تشیع*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
۱۳. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳ ه.ش). *لغت نامه دهخدا*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۴. زمانی، عباس (۱۳۵۱ ه.ش). مناره تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران. *نشریه هنر و مردم*، ۱۲۱، ۶۲-۷۲.
۱۵. سعادت، قادر (۱۳۹۳ ه.ش). نقش اماکن و آثار مذهبی در تمدن اسلامی. *مجموعه مقالات کنگره جهانی جریان های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام*، ۱۱(۱)، ۱۳۱-۱۶۲.
۱۶. سلام زاده، مریم، و وزیر، وحید (۱۴۰۱ ه.ش). نقش هویت در شکل گیری الگوی معماری اسلامی. *کنفرانس بین المللی علوم انسانی و علوم رفتاری*. پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی. مشاهده شده در: <https://fa#downloadbottom/833995/www.sid.ir/paper>
۱۷. سلطان زاده، حسین (۱۳۷۷ ه.ش). *معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی*. تهران: ناشر پژوهش های فرهنگی.
۱۸. سلطانزاده، حسین (۱۳۸۸ ه.ش). چگونگی شکل گیری و معماری مزارها. *نشریه انسان شناسی*، ۱۱(۷)، ۴۰-۶۴.
۱۹. طباطبایی نیا، سید علی اصغر (۱۳۹۲ ه.ش). *تلفیق هنر و دین در معماری اسلامی*. *مجموعه مقالات نخستین کنگره بین المللی امامزادگان*. اصفهان: سازمان اوقاف و امور خیریه. مشاهده شده در: <https://rasekhoon.net/20757451/article/show>
۲۰. عباس زاده، مظفر، و اردبیل چی، ایلغار (۱۳۹۴ ه.ش). بررسی نقش مذهب شیعه بر هنر و معماری امامزادگان ایران. *کنگره ملی امامزادگان با محوریت حضرت حسین بن موسی الکاظم علیه السلام*. تهران.
۲۱. عرفانی شریفیان، مریم، و احمدی دیسفانی، یداله (۱۳۹۴ ه.ش). تأثیر معنای زیارت و توسل بر معماری زیارتگاه ها در شهر اسلامی. اولین کنفرانس تخصصی معماری و شهرسازی ایران. شیراز: مؤسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی.
۲۲. فیض قمی، عباس (۱۳۵۰ ه.ش). *گنجینه آثار قم*. تهران: مهر استوار.
۲۳. گل محمدی، احمد (۱۳۸۱ ه.ش). *جهانی شدن، فرهنگ، هویت*. تهران: نشر نیف.
۲۴. لطف آبادی، محسن (۱۳۹۲ ه.ش). بازخوانی نظری مفهوم هویت. *نشریه خردنامه*، ۱۰، ۵۳-۶۶.
۲۵. مسعودی اصل، مسعود، فرزین، احمد علی، جواد، شهره، و براتی، ناصر (۱۳۹۷ ه.ش). مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران. *ماهنامه باغ نظر*، ۶۴(۱۵)، ۵-۱۴.

۲۶. مشعل پورفرد، طاهره (۱۳۹۳ ه.ش). *زمینه‌ها و عوامل فرهنگی گسترش تشیع از حمله مغول تا ظهور صفویه با تأکید بر نظام تبلیغی شیعیان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ اسلام. دانشگاه باقرالعلوم (ع). قم.
۲۷. مظاهری، مهرانگیز (۱۳۸۳ ه.ش). *آرامگاه در دوران اسلامی ایران و تأثیر آن بر آرامگاه‌های گورکانیان هند*. نشریه جلوه هنر، ۲۴، ۲۰-۳۳.
۲۸. ممانی، حمید...، یاری، فهیمه... و حقیر، سعید (۱۳۹۷ ه.ش). *مؤلفه‌های معماری ایرانی-اسلامی و نقش هویت بخش تزئینات*. نشریه هنر و تمدن شرق، ۲۱، ۳۷-۴۴.
۲۹. موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۱ ه.ش). *آیین مسجد*. تهران: انتشارات گویه.
۳۰. نصر، سیدحسین (۱۳۵۹ ه.ش). *نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت*. تهران: خوارزمی.
۳۱. نظری ارشد، رضا (۱۳۸۴ ه.ش). *بناهای آرامگاهی همدان در دوره اسلامی*. نشریه اثر، ۳۸، ۳۲۴-۳۴۵.
۳۲. هیل، درک... و گرابر، اولگ (۱۳۷۵ ه.ش). *معماری و تزئینات اسلامی*. مترجم: وحدتی دانشمند، مهرداد. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۳. هیلن براند، رابرت (۱۳۶۶ ه.ش). *مقابر در معماری ایران دوره اسلامی*. مترجم: افسر، کرامت‌الله. به‌کوشش: کیانی، محمدیوسف. تهران: جهاد دانشگاهی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

